ČLOVEK A SPOLOČNOSŤ
Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied
ISSN 1335-3608

Internačné zariadenia v Slovenskej republike (1939 – 1945) so zreteľom na pracovné útvary

Marek Danko, Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, danko@saske.sk

DANKO, Marek. Internment camps in Slovak republic (1939 – 1945) with emphasis on labour units. Človek a spoločnosť, 2010, roč. 13, č. 1.

The study is mainly a survey of the existing research into the internment camps and constitute the part of the dissertation thesis „Internment camps in Slovakia after World War II“. The article focuses on camps that existed in years 1939 – 1945 and on different forms of camps after World War II (1945 – 1948) as labour, concentration and custodial camps. Its aim is to find out the state of internment camps in difficult conditions of Slovak republic. The main emphasis is on labour units because of similarities with labour camps in 1945. The subject of Jews is described as the case of their continual existence (Nováky, Sereď, Svätý Jur, etc.). Custodial camps in Ilava and Dubnica nad Váhom are interesting for their different functions. In Slovak republic also existed prisoner-of-war camps.

Labour units. Associals. Forced labour. Internment. Slovak republic. Jewish camps. Custodial camps.

Na konci 30. rokov sa v Československej republike (ČSR), podľa vzoru iných štátov, rozšírila vojensky organizovaná pracovná služba pre posilnenie obranyschopnosti a znižovanie nezamestnanosti. Vládny kabinet v Prahe prijal nariadenie č. 223/1938 Zb. z. a nar. o pracovných útvaroch 11. 10. 1938, ktoré mali slúžiť k *„dočasnému hospodárskemu využitiu pracovných schopností nezamestnaných pre všeobecne prospešné účely*“.[1] Okresné úrady do nich „povolávali“ nezamestnaných mužov od 18 do 65 rokov. Pre osoby, *„vyhýbajúce sa práci, pohoršujúce či nedbalo pracujúce v pracovných útvaroch*“,[2] bolo 2. 3. 1939 prijaté vládne nariadenie č. 72/1939 Zb. z. a nar. o „kárnych“ (trestných) pracovných táboroch. O zaradení rozhodoval okresný úrad, odviesť príslušného človeka mala žandárska stanica alebo policajný úrad. Kompetencie nad útvarmi a tábormi získalo Ministerstvo národnej obrany (MNO). Prvé uvedené objekty mali za úlohu mobilizovať pracovné sily, druhé menované boli organizované vojenským spôsobom podľa zásad brannej moci a viac sa sústreďovali na prevýchovu.

O zriaďovaní pracovných útvarov (PÚ) na území Slovenska rozhodla na porade 12. 10. 1938 slovenská autonómna vláda. Ich organizáciou boli poverené ministerstvá hospodárstva a dopravy, v spolupráci s príslušným armádnym veliteľstvom.[3] Po vzniku Slovenskej republiky vstúpil do platnosti Ústavný zákon č. 185/1939 Slovenského zákonníka (Sl. z.) z 21. 7. 1939 o ústave Slovenskej republiky, ktorý v §75 stanovil *„pre každého občana mužského pohlavia vojenskú službu a s ňou spojenú pracovnú povinnosť*“.[4] Podľa §76 bola každá práca, duševná i telesná, občianskou povinnosťou. Opatrením, ktorým úrady zrušili podmienky pre kočovanie Rómov, stanovené v zákone č. 117/1927 Zb. z. a nar. o potulných Cigánoch,[5] (išlo najmä o obežník Krajinského úradu v Bratislave z 23. 6. 1939, obsahujúci zákaz držať a prevážať kone a iné dopravné prostriedky) sledovali štátne orgány ich pripútanie k domovským obciam a vytvorenie priestoru na účinné včlenenie do pracovného procesu.[6]

Zaistenie nepohodlných osôb na nútené práce bez súdneho rozhodnutia zaručovali predovšetkým 3 právne normy: branný zákon č. 20/1940 Sl. z. z 18. 1. 1940, vládne nariadenie s mocou zákona č. 129/1940 Sl. z. z 29. 5. 1940 o pracovnej povinnosti a vládne nariadenie s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z.

z 29. 5. 1940 o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov. Prvý menovaný prepustil Rómov a Židov z brannej služby s odôvodnením, že sa nesmeli stať „vojenskými osobami“ a mali byť zaradení do „osobitných skupín“.[7]Nariadenie č. 129/1940 Sl. z. uložilo v §7 vojenským správam možnosť zaradiť do pracovnej služby osoby vo veku 18 – 60 rokov stále sa vyhýbajúce práci, bezdôvodne nenastúpiace do nej, alebo tých, ktorí ju zanechali, pre vykonávanie všeobecne prospešných úkonov. V §8 nariadilo Ministerstvu vnútra (MV), aby v spolupráci s MNO a Ministerstvom dopravy a verejných prác zriadilo pracovné útvarypre vyššie uvedené kategórie ľudí, ktoré do vojenských útvarov zaradené byť nesmeli. Nariadenie č. 130/1940 Sl. z. sa týkalo Židov a Rómov, ktorí namiesto brannej výchovy museli vykonávať práce v prospech obrany štátu počas 2 mesiacov v roku, určené Ministerstvom národnej obrany. Rezort mal súčasne zabezpečovať pre zaradencov stravu, šatstvo, ubytovanie, atď.[8]

Myšlienka vytvorenia zariadení pracovného charakteru mala svoj pôvod v období autonómie. Menej známa je skutočnosť, že v Rakúsko-Uhorsku a medzivojnovom Československu sa vyskytli špecifické prípady táborovej koncentrácie. Počas 1. svetovej vojny bol v Trenčianskej župe zriadený Župný výbor pre práce, ktorý mal na starosti rozdeľovanie pracovných síl podľa potreby a umiestňovanie vojnových zajatcov najmä na poľnohospodárske práce tak, ako to vyžadovali verejné záujmy.[9] K zariadeniam medzivojnového Československa patrili zberné internačné tábory. Jeden z nich sa nachádzal vo väznici zrušenej sedrie (súdnej stolice) v Zlatých Moravciach a bol zriadený na základe prípisu ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska č. 9821/1921 z 25. 10. 1921. Tábor, určený pre internovaných z územia Slovenska, fungoval od 28. 10. do 26. 11. 1921. Nachádzali sa v ňom politicky nepohodlné osoby, zaradené na základe nariadenia ministerstva s plnou mocou pre správu ČSR alebo jednotlivých župných úradov. Uvedené orgány mali na starosti aj ich prepúšťanie. Kapacita tábora mala okolo 60 miest, do jeho zániku sa v ňom vystriedalo 52 zaradencov. Išlo hlavne o komunistov a robotníckych organizátorov, osoby bez cestovného pasu, podozrivé z iredenty, či monarchizmu.[10]

Vypracovaním štruktúry a organizácie PÚ, určených hlavne tzv. asociálom, bolo počas existencie Slovenskej republiky poverené Ministerstvo vnútra. Z viacerých variantov bol akceptovaný plán útvarov, slúžiacich pre rôzne fyzicky náročné práce.[11] Oficiálnu právnu normu o ich zriaďovaní predstavovala vyhláška MV č. 137/1941 Úradných novín (Úr. n.) z 2. 4. 1941. Podľa §4 mali byť do pracovných útvarov zaraďované osoby na základe rozhodnutia prednostov okresných a štátnych policajných úradov. Išlo o ľudí vo veku 18 – 60 rokov, ktorí sa podľa §7 nariadenia č. 129/1940 Sl. z. vyhýbali práci, bezdôvodne do nej nenastúpili alebo ju zanechali, a podľa §8 citovaného nariadenia nesmeli byť zaradení do vojenských útvarov. Pred prikázaním do PÚ im bolo možné zaslať úradné upozornenie. Okresné a štátne policajné úrady boli poverené dopĺňať stavy zaradencov, evidovať ich a viesť štatistiku. Vedenie a zriaďovanie útvarov mal mať na starosti Ústredný úrad práce (ÚÚP) pri Ministerstve vnútra. Ich vytváranie bolo potrebné realizovať na miestach, kde by neboli ohrozené pracovné možnosti riadnych zamestnancov. Strážnu službu malo zabezpečiť Hlavné veliteľstvo žandárstva.[12]

Vyhláška MV č. 202/1941 Úr. n. z 28. 5. 1941 o organizačnom a táborovom poriadku pracovných útvarov rozdeľovala právomoci medzi ÚÚP a zamestnávateľom. Ústredný úrad práce bol povinný zaistiť pracovné príležitosti pre zaradené osoby tak, aby útvar mohol fungovať minimálne 6 týždňov. Podľa §2 musel pre nich zabezpečiť ubytovanie (nemuselo poskytovať zaradencom pohodlie), ošatenie, a tiež stravu, ktorá mala byť čo najlacnejšia a najjednoduchšia, no zároveň výživná. Na základe §3 sa zamestnávateľ musel postarať o pracovné náradie a dozor, ktorý by dohliadal na pracovné výkony zaradencov. Správcom útvaru sa mal stať príslušník žandárskej expozitúry, ktorý by ho zastupoval a zároveň dohliadal na plnenie služobných povinností svojich podriadených. Zdravotná starostlivosť pripadla príslušnému lekárovi, v obvode ktorého sa objekt nachádzal. Jeho povinnosťou bola návšteva útvaru raz týždenne. Úhradu za lieky pre mal zaplatiť zamestnávateľ, rovnako ako prevoz chorých zaradencov do nemocnice. Podľa §4 malo byť základnou jednotkou útvaru pracovné družstvo, zložené z vedúceho a 9 zaradencov. Pracovnú čatu tvorilo 3 – 5 pracovných družstiev. Vedúcich družstiev a čiat mal vyberať veliteľ útvaru zo schopných a spôsobilých mužov. Úlohou zaradencov bolo plniť denný poriadok, vykonávať určené cvičenia a dodržiavať poriadok a disciplínu. Podľa §13 mohol veliteľ útvaru pri neplnení povinností alebo porušovaní disciplíny zaradenca pokarhať, udeliť poriadkové alebo mimoriadne práce, potrestať samoväzbou, resp. navrhnúť Ústrednému úradu práce premiestnenie do zaisťovacieho tábora v Ilave.[13]

Ústredný úrad prácevydal 8. 4. 1941 smernice, podľa ktorých mali útvary slúžiť pre hospodárske využitie pracovných síl so zreteľom výchovným a karanténnym. Boli určené na práce všeobecne prospešné, ako regulácia a čistenie tokov, meliorácia pasienkov, čistenie lesov, úprava ciest, verejných priestorov, atď. Podmienky na ich zriadenie vo svojich obvodoch mali zabezpečiť župné samosprávy. Týkalo sa to hlavne stravovania, ubytovania a technického dozoru. Vytvárané však boli i v prípadoch, ak župa s ich existenciou nesúhlasila. Podľa smerníc mali byť do PÚ zaraďované osoby, ktoré *„opätovne porušovali verejný poriadok a bezpečnosť, pokoj, mravnosť a svojím správaním vzbudzovali všeobecný odpor*“.[14]

Prednostovia úradov, ktorí o zaradení rozhodovali, boli poučení o tom, že PÚ mali slúžiť na vyriešenie sociálneho problému a nie na vybavovanie osobných účtov. Vydanie vyhlášky ohľadom vymedzenia zaradených osôb sa posunulo až do septembra 1942 (podobná situácia nastala v povojnovom období, kedy bolo k nariadeniu č. 105/1945 z 23. 8. 1945 o pracovných táboroch vydané vykonávacie nariadenie Zboru povereníkov č. 89/1946 zo 14. 6. 1946 zhruba s ročným odstupom).

Zostrené opatrenia voči Rómom sa prejavili vydaním vyhlášky MV č. 163/1941 Úr. n. z 20. 4. 1941 o úprave niektorých pomerov Cigánov. Rušila kočovnícke listy zavedené v ČSR v roku 1927, nariadila Rómom zdržiavať sa v domovských obciach, resp. tam, kde sa často vracali (zimoviská). Opustiť ich mohli len s povolením veliteľa žandárskej stanice. Majetok (vozy, kone) mali rozpredať, ak to neurobili, bol im zhabaný a odpredaný v dražbe. Usadení Rómovia žijúci pri cestách museli príbytky odstrániť a presťahovať sa na určené miesto, minimálne dva kilometre od komunikácie. Správa obce, v ktorej žili najmenej tri rodiny, im schvaľovala zástupcu (vajdu), podriadeného starostovi. Rómovia, vyhýbajúci sa práci, mali byť zaradení podľa §5 do pracovných útvarov.[15] Ako vyplýva z prejavu župana Šarišsko-zemplínskej župy na schôdzi župného výboru Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) z 5. 6. 1942, existovali aj iné názory na riešenie rómskej otázky. Podľa jeho mienky bolo potrebné, aby *„všetok cigánsky živel, usadený na území Slovenského štátu, načim skoncentrovať v jednej cigánskej kolónii, zorganizovanej a zariadenej tak, aby jej existencia spočívala výlučne na vlastných silách svojho obyvateľstva*“.[16]

Vedenie strany si však uvedomovalo, že podobná akcia by bola spojená s vysokými finančnými nákladmi, preto sa zatiaľ uspokojilo s miernejšími opatreniami – zachytiť Rómov v presnej evidencii, zakázať ich sťahovanie, obmedziť ich voľný pohyb a zaviesť prihlasovaciu a odhlasovaciu povinnosť, legitimácie, sprísniť policajný a najmä zdravotný dozor nad ich osadami.[17]

Dôležité bolo i presné definovanie pojmu „Cigán“. Pritom nejasnosti okolo jeho vymedzenia vysvetlil oficiálny výklad už vo vyhláške MV č. 127/1940 Úr. n. z 18. 6. 1940, kde bolo uvedené, že *„pod Cigánom má sa rozumieť podľa par. 9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. iba ten príslušník cigánskej rasy pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci*“.[18] Už v roku 1941 sa počítalo so zriadením osobitných pracovných útvarov pre Rómov. Iniciatívu v tomto smere vyvinula firma Slovenské čadičové kameňolomy. V máji 1941 požiadalo MV o zriadenie PÚ v kameňolomoch v katastri obce Krupina a Dobrá Niva. Po schválení sa s jeho výstavbou začalo 6. 8. 1941. Malo ísť o uzavretú rómsku kolóniu, v ktorej by boli sústredené celé rodiny. Muži mali ťažiť čadič v Krupine, Dobrej Nive a Sáse, ženy vypomáhať v domácnostiach alebo útvarových zariadeniach (kuchyni, práčovni, ošetrovni, atď.). Zmyslom koncentrácie mala byť prevýchova prácou a vedenie k produktívnej činnosti. Z finančných dôvodov sa od výstavby spomínaného objektu upustilo.[19]

Vyhláška ministra vnútra č. 419/1942 Úr. n. z 19. 9. 1942 o organizačnom poriadku pracovných útvarov priniesla oproti legislatívnym normám z roku 1941 čiastkové zmeny, hlavne v otázke kompetencií ÚÚP a zamestnávateľských firiem. Ich zriaďovanie mal na starosti Ústredný úrad práce, buď z vlastnej iniciatívy, alebo na základe návrhu župného úradu, resp. žiadosti firmy. Podľa ods. 2 §1 ich bolo potrebné rozmiestniť v lokalitách, dôležitých z hľadiska prác vo verejnom a štátnom záujme. Na rozdiel od predošlých vyhlášok bol zamestnávateľ povinný splniť viacero podmienok. Patrili k nim napr. zabezpečenie primeraných podmienok pre spánok (riadnych postelí so slamníkmi), výhrevných telies, zdravej pitnej vody, stáleho stravovania, zariadenie ordinácie, atď. O zriadení útvaru následne rozhodovala komisia, zložená zo zástupcov ÚÚP, okresného i župného úradu, a obvodného lekára. Vyhláška rozširovala okruh asociálnych osôb, išlo prevažne o ľudí, ktorí sa vyhýbali práci, nenastúpili do nej, či bezdôvodne opustili zamestnanie v strategicky dôležitom podniku, neplnili si povinnosť voči rodinám, svojim správaním (výtržníctvom, pijanstvom, atď.) obťažovali spoločnosť, šírili poplašné správy, alebo zanedbávali alimentačné povinnosti. Týkala sa aj Rómov bez pracovného pomeru a tých, ktorí svojim správaním narúšali výrobný proces a chod hospodárstva. Osoby, ktoré bezdôvodne rozviazali pracovný pomer na území Nemeckej ríše, zaraďoval do útvarov priamo Ústredný úrad práce.

Výber a evidenciu asociálnych osôb mali na starosti obecné (obvodné) notárske úrady, žandárske stanice a richtári (vládni komisári) na základe sústavného pozorovania. Do ich kompetencie patrilo aj zisťovanie ďalších okolností, na základe ktorých posudzovali charakter podozrivých ľudí. Do evidencie asociálov boli osoby zapisované až po poučení zo strany zmienených orgánov. V januári každého roku, resp. aj v inom čase podľa nariadenia župného úradu, mal notár zvolať 4-člennú komisiu (okrem jeho osoby pozostávala z veliteľa žandárskej stanice, richtára a predsedu miestnej politickej organizácie), ktorá rozhodla, či je možné danú osobu považovať za asociálnu. Záverečný verdikt musel byť jednohlasný, inak o sporných prípadoch do 30 dní rozhodoval okresný úrad. Prípadné odvolanie nemalo odkladný účinok. Všetky rozhodnutia komisií a úradov sa trojmo zapisovali do zoznamov, jeden exemplár bol zasielaný na okresný

úrad, druhý na žandársku stanicu. Tretí zostal na notárskom úrade, kde sa mal dopĺňať. Kartotéka asociálov sa viedla na žandárskej stanici v 2 farbách, modrá patrila Rómom, šedá ostatným.[20]

Ústredný úrad práce na základe štatistík asociálnych osôb rozhodoval o čase a rozsahu odvodov, organizovaných okresnými úradmi. Výber viedla 5-členná komisia, zložená z okresného náčelníka, lekára, žandárskeho veliteľa, pracovníka úradu práce, a zapisovateľa. Odviesť bolo možné iba osoby práceschopné a telesne spôsobilé, ktoré neboli postihnuté nákazlivou chorobou. Zamestnávateľ im mal vyplácať odmenu za prácu, z nej však zrážal poplatky za ubytovanie, stravu, príspevky k sociálnemu poisteniu a mimoriadne výdavky (bielizeň, šatstvo, obuv, atď.). Prepustiť zaradenca mohol veliteľ útvaru len vtedy, ak bol práceneschopný, resp. trpel nákazlivou chorobou, ak Ústredný úrad práce vydal príkaz na zrušenie tábora kvôli nedostatku pracovných príležitostí alebo o tom z mimoriadnych dôvodov rozhodol župný úrad. Výnimka sa vzťahovala aj na osoby, patriace do kategórie A (tzv. disciplinovaných a riadne pracujúcich), ktoré bolo možné prepustiť po 3 mesiacoch vzorného správania. Ľudí v skupinách B (s naštrbenou minulosťou) a C (zločinci alebo nedisciplinované osoby) smel veliteľ útvaru prepustiť iba na základe vyššie spomínaných podmienok.[21]

Široké vymedzenie pojmu tzv. asociálov v uvedenej vyhláške umožňovalo zaraďovať do pracovných útvarov i ľudí, ktorí nimi v skutočnosti neboli, ale pre miestne orgány sa stali z rôznych dôvodov nepohodlní.[22] Podľa smernice ministra vnútra z apríla 1943 (č. 161-8/4-1/43) bolo možné považovať takmer všetkých príslušníkov rómskeho etnika za asociálnych. Výnimku tvorili iba tie osoby, ktoré *„sú v pracovnom pomere a svojím chovaním nie sú príťažou svojmu občianskemu prostrediu“*.[23] Každý Róm pritom zodpovedal aj za skutky manželky, príp. družky, a svojich vlastných i nevlastných detí. Na základe obežníka prezídia MV o úprave pomerov niektorých Cigánov z 21. 7. 1943 mali byť všetci kočujúci spomínaného etnika dopravení do pracovného útvaru bez ohľadu na to, či *„boli notorickými páchateľmi trestných činov alebo nie, resp. ich zadržali pri kočovaní po vydaní pokynu na koncentrovanie“*.[24]

Zaradenci v útvaroch väčšinou žili a pracovali v nevyhovujúcich hygienických a zdravotných podmienkach. Ich systém a štruktúra prešli v rokoch 1941 – 1944 viacerými zmenami, napriek tomu sa politický, hospodársky, ani výchovno-sociálny efekt nedostavil a pre spoločnosť sa tak stali citeľnou záťažou.[25] Ekonomický aspekt môžeme posudzovať z dvoch pohľadov. Na jednej strane z práce zaradencov v útvaroch profitovali ich prevádzkovatelia – zamestnávateľské firmy. Na druhej strane muselo ministerstvo vnútra na zabezpečenie nútených prác vynaložiť vysoké náklady. Zaradenci v niektorých útvaroch určené práce kvôli nedostatočnej strave a zlým životným podmienkam nevládali vykonávať, resp. sa im vyhýbali (išlo prevažne o ľudí s nízkou pracovnou morálkou). Pri neplnení denných noriem dozorcovia často používali fyzické tresty, ktoré boli oficiálne zakázané. Naznačený spôsob organizácie pracovných útvarov bezprostredne ohrozoval ich druhý základný princíp – prevýchovu prácou.[26]

Pracovné útvary existujúce v roku 1941 mali dočasný charakter. Išlo o objekty v Očovej pri Zvolene (Horárňa – Lazy Trnavy) a Moste na Ostrove. Ich vznik (26. 5. a 10. 6. 1941) podmieňoval nedostatok pracovných síl v tamojších lokalitách. V Očovej sa pracovnou náplňou zaradencov stalo zamestnanie v štátnych lesoch v Žarnovici – Lesná správa Vígľaš, v Moste na Ostrove ich zamestnávala výstavba cestnej komunikácie. V prvom objekte pracovalo približne 20 zaradencov, v druhom okolo 40. Z neskôr realizovanej kontroly vyplynulo, že v obidvoch sa nachádzali Židia i Rómovia.[27] Prvý z nich zanikol 20. 11. 1941, druhý bol zrušený vďaka priaznivému počasiu a pracovným podmienkam až 10. 12. 1941. Po prepustení boli zaradenci povinní hlásiť sa na úrade, ktorý ich mal zaevidovať a pozorovať ich správanie.[28] V roku 1941 bol vytvorené pracovné útvary v okrese Prešov, v Kapušanoch,[29] Nižnom Hrabovci a Lipníkoch.

Zaradenci z posledných dvoch zmienených útvarov vykonávali pomocné práce pri stavbe železnice Prešov – Vranov nad Topľou – Strážske. Na základe skúseností s prevádzkou zariadení v roku 1941 bola v máji 1942 Hlavným veliteľstvom žandárstva vypracovaná správa o pomeroch zaradencov v objektoch. Konštatovala, že ubytovanie nevyhovovalo ani najzákladnejším potrebám osôb, rovnako ako ich ošatenie. Úroveň stravy zodpovedala väzenským pomerom a vzhľadom na ťažkú prácu zaradencom nepostačovala. Správa navrhovala do budúcnosti poskytnúť internovaným osobám kvalitnejšie ubytovanie, dostatok vody kvôli hygiene, nový odev, výdatnú stravu pripravenú kvalifikovaným kuchárom, a pod. (presný dátum zániku útvarov nie je uvádzaný, výnimku predstavuje iba pracovisko v Lipníkoch, ktoré bolo podobne ako objekt v Moste na Ostrove zrušené 10. 12. 1941).[30]

Na rozdiel od predošlých objektov mali mať pracovné útvary v roku 1942 trvalý charakter. Došlo aj k zmene v ich organizácii. Z Ústredného úradu práce prešla agenda od 14. 10. 1942 na novozriadené 16. oddelenie prezídia Ministerstva vnútra. Vedenie útvarov mal na starosti menovaný veliteľ žandárskej expozitúry, účtovné a hospodárske záležitosti riešil úradník pridelený župou. Ich organizácia dostala na

prelome rokov 1942/1943 ustálený charakter, ktorý sa neskôr menil iba minimálne. Od 28. 1. 1944 prešla správa útvarov znovu na Ústredný úrad práce pri Ministerstve vnútra, 62. oddelenie, odbor č. 6. Ten ich spravoval až do konca roka 1944, kedy došlo k zániku chronologicky posledného objektu v Ústí nad Oravou.[31] Pracovné útvary patrili aj do kompetencií župných úradov, podľa toho, na akom území sa objekt nachádzal.[32]

V roku 1942 vznikla sústava internačných zariadení na východnom Slovensku, do ktorej patrili PÚ v Bystrom nad Topľou, Hanušovciach nad Topľou a obnovené objekty v Lipníkoch a Nižnom Hrabovci. Okrem nich boli v uvedenom roku zriadené pracovné útvary v Dubnici nad Váhom a Jarabej. Zariadenie v Dubnici nad Váhom vzniklo kvôli nedostatku pracovných síl v okolí Váhu v jeseni 1942. V jeho blízkosti už fungovala továreň na výrobu zbraní, a predpokladalo sa, že na tamojších robotníkov bude mať nepriaznivý vplyv kontakt s asociálmi. Ústredný úrad práce sa musel dohodnúť na podmienkach jeho zriadenia s nemeckou vojenskou misiou. Až po sľube ÚÚP, že útvar bude prísne strážený a izolovaný od strategického podniku, sa začal stavať objekt s kapacitou 300 miest. Prvým zamestnávateľom sa stala firma Ing. Lozovský a Štefanec, prevádzkujúca stavbu prítokového a odpadového kanála pri Váhu. Z počiatočného obdobia existencie útvaru vypracovalo tamojšie veliteľstvo podrobné záznamy. Spolu s prípismi zo žandárskych staníc v Hanušovciach a Bystrom nad Topľou, i úradov práce v Brezne, Vranove nad Topľou a Trenčíne, predstavovali pre Ministerstvo vnútra podklady pre vypracovanie nového organizačného poriadku pracovných útvarov.[33]

Počas zimy sa na výstavbe kanála v Dubnici nad Váhom nepracovalo, zaradenci boli zamestnávaní prevažne v areáli objektu. Nedostatočné hygienické podmienky spôsobili vo februári 1943 vypuknutie epidémie škvrnitého týfusu. Na jar bol zdecimovaný útvar doplnený novými posilami, ktorých pri výstavbe vážskej hydroelektrárne zamestnali ďalšie firmy, Ing. Petri a Ing. Danišovič.[34] K 15. 4. 1943 sa v útvare nachádzalo 319 ľudí, v júli pribudlo ďalších 136 osôb zo zrušeného objektu v Bystrom. V lete bolo na stavebné práce nasadených 423 zaradencov. V jeseni sa ich stav opäť znižoval v závislosti od požiadaviek firiem, v roku 1944 už neprekročil povolený počet 300 miest. K 15. 11. 1944 sa útvar oficiálne zmenil na zaisťovací tábor. Zostali v ňom len Rómovia, ostatných zaradencov vedenie útvaru prepustilo (na ich miesto nastúpili celé rómske rodiny).[35]

Pracovný útvar v Jarabej vznikol začiatkom júla 1942. Zaradení muži vykonávali pomocné práce pri stavbe štátnej cesty v úseku od sedla Čertovica do dediny Mýto pod Ďumbierom. Zamestnanie zabezpečovala firma Ing. Ladislav Hits, ktorá dala vybudovať 3 drevené baraky približne pre 100 osôb. Do objektu boli z okresných úradov poslané 3 transporty. Hygiena, oblečenie a obuv zaradencov boli i na tamojšie skromné pomery nevyhovujúce. Veliteľstvo útvaru sa o probléme vyjadrilo listom na ÚÚP, v ktorom dôrazne žiadalo o nápravu prísunu potravín a hygienických podmienok zo strany zamestnávateľskej firmy. Navyše viacero zo 73 zaradencov bolo práceneschopných, chorľavých, a pod., čo si vyžiadalo dodatočné zdravotné prehliadky, resp. hospitalizáciu. Obvodný lekár objekt nenavštívil ani raz a veliteľstvo sa obávalo zavšivenia všetkých osôb, vrátane ich samotných. V barakoch chýbali riady, postele, nábytok, vykurovacie telesá, nachádzali sa tam len drevené prične so slamou. Kvôli veľkej vzdialenosti od pracoviska boli muži zbytočne vyčerpávaní chôdzou. Existencia útvaru sa aj vďaka neschopnosti zamestnávateľskej firmy a okresných úradov dodávať práceschopné a zdravé osoby stala v jeseni 1942 bezpredmetnou. Z bližšie neobjasnených dôvodov bol zrušený 21. 11. 1942, zaradencov nepresunuli, ale prepustili domov.[36]

Zaradenci z východoslovenských útvarov zriadených, resp. obnovených v roku 1942, sa čiastkovo (pomocne) podieľali pri výstavbe železničnej trate Prešov – Vranov nad Topľou – Strážske. Ministerstvo dopravy a verejných prác projekt považovalo za strategicky veľmi dôležitý, preto už začiatkom roku 1942 z jeho strany vyšiel podnet pre vybudovanie pracovných útvarov a obnovu zaniknutých objektov z roku 1941 pre zaradencov, ktorí by doplnili početný stav robotníkov pri železnici. Išlo o trať dlhú 62 km, ktorá sa mala stať jednou z významných dopravných tepien Šarišsko-zemplínskej župy. Bola stavaná na 6 úsekoch, pričom prvý z nich sa začínal v Strážskom a posledný končil v Kapušanoch pri Prešove. Už 1. 4. 1942 bolo obnovené zariadenie v Lipníkoch, zriadenie ostatných útvarov musela odobriť komisia Ústredného úradu práce, ktorá vykonala návštevu Prešova a revíziu Hanušoviec nad Topľou 11. – 12. 6. 1942. So stavebnou správou slovenských železníc sa dohodla na splnení určitých podmienok (k najdôležitejším patril záväzok firiem, ktoré mali pre zaradencov zabezpečiť vhodné podmienky na spanie a postarať sa o ich stravovanie) a 1. 7. boli aktivované objekty v Hanušovciach nad Topľou a Bystrom nad Topľou. Od 1. 8. začal znovu fungovať i objekt v Nižnom Hrabovci, ktorý disponoval kapacitou 250 osôb. V Hanušovciach nad Topľou bolo postavených 8 barakov pre približne 500 osôb, v Bystrom išlo o 9 barakov pre 900 zaradencov.[37]

Špecifické miesto v zostave pracovných útvarov mal objekt na samote Lipníky pri obci Vagaš v okrese

Prešov. Od 1. 7. 1941 do 10. 12. 1941 prechodne fungoval ako internačné zariadenie pre dospelých židovských mužov, ktorí sem boli zaraďovaní nielen z rasových, ale i politických dôvodov. Tábor bol zrušený kvôli dlhodobým ochoreniam zaradencov. Od 1. 4. 1942 do 1. 6. 1943 sem zaraďovali mužov vyhýbajúcich sa práci. Pri normálnom ubytovaní mal objekt kapacitu 200, pri núdzovom 250 osôb. Priemerne sa v ňom nachádzalo okolo 180 mužov. V tábore bolo počas celej jeho existencie internovaných asi 600 ľudí, z toho 90 % Slovákov a 10 % Židov (počet zomrelých nie je uvedený). Boli zaraďovaní prevažne Okresným úradom v Prešove a podľa správy tamojšieho ONV z roku 1947 mali dobré ubytovanie a stravu. Dozor v tábore vykonávali príslušníci žandárskej stanice. Ubytovanie zabezpečovala firma „Lanna“ v drevených barakoch. Po zrušení bol objekt presunutý do lokality Petič pri obci Chmeľov v okrese Giraltovce.[38]

Útvary na východnom Slovensku sa podľa záznamov odvodových komisií vyznačovali masovým nasadením zaradencov. V auguste 1942 sa v nich údajne nachádzalo 1850 osôb, pričom 70 % z nich boli Rómovia vo veku 18 – 60 rokov. Spočiatku pracovné výkony dosahovali primeranú úroveň, no následkom obmedzeného zásobovania potravinami a vysiľujúcou prácou sa postupne znižovali. Firmy chceli zaradencov donútiť k práci zvyšovaním noriem, ale dosiahli opačný efekt. Niektorí z nich radšej zvolili pasívny odpor, mnohým sa podarilo zbehnúť. Umožnila im to hlavne železničná trať, tiahnuca sa v dlhých úsekoch, ktoré nebolo úplne možné kontrolovať žandármi. Úteky sa realizovali aj v nočných hodinách počas pobytu v útvare. Obvyklé bolo i privodenie žalúdočných, črevných, alebo kožných chorôb, na pracoviskách často dochádzalo k ľahkým či ťažším poraneniam.[39] Zúfalstvo zaradencov spôsobovali i telesné tresty, hladovanie, zlé ošatenie a zaobutie, atď. Zamestnávateľské firmy (Ing. Lozovský a Štefanec, Lanna) nedbali o zdravotný stav a podmienky pracovníkov objektov, výnimkou neboli ani ich úmrtia následkom vysilenia, úrazov či chorôb.

Existenčné podmienky v uvedených zariadeniach ani zďaleka nespĺňali priemerné normy a blížili sa viac k hraniciam životného minima. Uvedomovali si to aj miestni politickí predstavitelia. Spomienky perzekvovaných Rómov svedčia nielen o katastrofálnych životných podmienkach, ale i o zlom zaobchádzaní zo strany žandárov.[40]Správy o pomeroch v útvaroch nenašli na najvyšších miestach žiadnu odozvu. Situáciu v nich opísal v návrhu na ich zrušenie z jesene 1942 veliteľ objektu v Hanušovciach, ktorý v zdôvodnení uviedol, že *„zaradenci bývajú v barakoch, ktoré nie sú zriadené na zimné prebývanie. Vydané prikrývky, nedostačujúca výstroj, zlá obuv, nestačia na ohriatie tela vo dne, tým menej v noci... strava je nedostačujúca... v samých barakoch je zima. Sú ešte vždy zašpinené hmyzom...*“.[41] Pomocou útvarov sa nerealizovalo ani zamýšľané zlepšenie materiálnej situácie rodín zaradených osôb. Po zrážkach z nízkych zárobkov sa zaradenci často stávali dlžníkmi zamestnávateľských firiem.[42] Zánik útvarov urýchlil i nedostatok pracovných možností po dokončení hrubých zemných prác pri stavbe železnice. Ako prvý zanikol 3. 10. 1942 útvar v Nižnom Hrabovci, týkalo sa to i objektu v Hanušovciach nad Topľou, zrušeného 8. 11. 1942. V nasledujúcom roku zanikli útvary v Lipníkoch (1. 6. 1943) a Bystrom nad Topľou (24. 7. 1943).

V roku 1943 vznikli útvary v Petiči, v Ilave pri zaisťovacom tábore pre politických väzňov, v Revúcej a Ústí nad Oravou. Aj tieto objekty, podobne ako v regióne východného Slovenska, mali existovať v dlhodobejšom časovom horizonte. Objekt na samote Petič pri obci Chmeľov (okres Giraltovce) nahradil 1. 6. 1943 zrušený útvar v Lipníkoch. V roku 1944 boli zaradenci presunutí na západné Slovensko k výstavbe inej železničnej trate, čím objekt fakticky zanikol.[43] Už v roku 1942 počítali stavebné firmy Ing. Kruliš, Ing. Dohnányi a Ing. Feýrer s vybudovaním vodného diela na Váhu. So žiadosťou o zriadenie útvaru v Ilave sa na jar 1943 obrátili na Ministerstvo vnútra, objekt začal oficiálne fungovať od 1. 4. 1943. Kapacita zariadenia mala najprv 240 miest, ale po vybudovaní ďalších 3 barakov sa zvýšila na 500. Najvyšší počet osôb (554) bol v útvare internovaný k 1. 9. 1943, odvtedy mal ich počet klesajúcu tendenciu. Stavba hydrocentrály v jesenných mesiacoch pokračovala podľa plánov a všetko nasvedčovalo tomu, že práce budú do zimy dokončené. Ďalšia existencia útvaru preto nebola nutná a firmy sa ho k 21. 12. 1943 rozhodli zrušiť. Na jar sa zvažovala možnosť otvoriť objekty v Novom Meste nad Váhom a v obci Kostolné, no projekty neboli realizované.[44]

Na strednom Slovensku vznikol 10. 3. 1943 pracovný útvar v Revúcej. Žiadosť o jeho zriadenie podala firma Ing. Ladislav Hits, ktorá počítala s kapacitou 100 – 120 osôb, a 80 – 100 ľudí malo byť internovaných v neďalekej Muránskej Dlhej Lúke. Mali sa zúčastňovať výstavby železničných úsekov, hlavne z Revúcej do Tisovca. Najvyšší stav zaradencov dosiahol útvar v auguste 1943, kedy sa v ňom nachádzalo 280 osôb. V nasledujúcich mesiacoch ich počet klesal, v apríli 1944 stúpol na 119 a potom sa až do zániku objektu znižoval. Podiel Rómov počas jeho existencie stále prevyšoval počet ostatných zaradencov. Útvar bol známy vysokým percentom zbehov, od 1. 1. do 1. 6. 1944 ich zaregistrovali celkom 159. Spôsobovali to tresty žandárov, vysiľujúca práca, zlé materiálne podmienky a zrážky zo zárobkov. Na začiatku júna 1944 vyzvala stavebná správa slovenských železníc v Brezne firmu, aby obmedzila práce na

svojom úseku. Bezprostredne nato, 10. 6. 1944, bol útvar zrušený.[45]Zaradenci, veliteľ a príslušníci strážnej služby boli presunutí do obnoveného zariadenia v Ústí nad Oravou.[46]

Objekt v Ústí nad Oravou bol z časového hľadiska posledným pracovným útvarom v Slovenskej republike. Na druhej strane existoval i v nasledujúcich 2 etapách, v období rokov 1945 – 1948 a po roku 1948 ako tábor nútenej práce. Jeho vznik podmienil aj nedostatok pracovných síl pri výstavbe Oravskej priehrady, ktorá sa začala 24. 7. 1941. K zriadeniu tzv. zvláštneho pracovného útvaru pre ukrajinských utečencov došlo 7. 9. 1943 na základe rovnakého organizačného poriadku a zásad ako u ostatných objektov. Rozdiel spočíval v tom, že do neho boli zaraďovaní ukrajinskí civilisti po odpykaní trestu vo väzení pre ilegálne prekročenie štátnych hraníc. Nachádzalo sa v ňom okolo 70 – 80 osôb, čím nesplnil očakávané predpoklady a MV dospelo k záveru, že je potrebné stav doplniť z radov asociálnych osôb. Stavebná firma sa obávala slabých výkonov zaradencov a radšej zamestnávala robotníkov z Hornej Oravy. Ani toto opatrenie sa nestretlo s úspechom a firma musela 28. 1. 1944 požiadať MV o zriadenie pracovného útvaru. O niekoľko týždňov, 18. 2. 1944, boli ukrajinskí zaradenci prevezení do Nemecka a objekt zanikol.[47]

K jeho obnoveniu došlo 31. 5. 1944 na základe rozhodnutia ministerstva vnútra. Oficiálne začal fungovať od 15. 6., kedy do neho bolo zaradených približne 100 osôb, nasadených hlavne na najťažšie zemné práce. Zariadenie poskytovalo na ubytovanie 100 – 150 miest, no počítalo sa s jeho využitím pre 300 zaradencov. Objekt spočiatku fungoval provizórnym spôsobom, veliteľovi, hospodárovi a žandárom chýbali najmä administratívne a pracovné potreby. Rovnako ďalšie materiálne záležitosti sa zabezpečovali postupne, správnu stránku vyriešilo vydanie organizačnej štruktúry pracovných útvarov od odvodu po prepustenie, veľmi podobnej z roku 1942 (v tom čase fungoval okrem Ústia nad Oravou už len objekt v Dubnici nad Váhom). Zoznamy asociálov vypracovávali notárske úrady, ktoré ich zasielali na žandársku stanicu a okresný úrad. Ten mal na starosti odvody zaradencov. Po príchode do útvaru sa rozdelili na skupinu Rómov a ostatných.[48] Na rozdiel od mnohých iných útvarov boli zamestnávateľské firmy s prácou zaradencov v Ústí nad Oravou spokojné a žiadali MV o ďalších. Najvyšší stav v útvare dosiahol k 16. 8. 1944 počet 127 osôb. Počas jesene nábor ďalších síl ustal a k 31. 12. 1944 bol objekt zrušený. Rómov eskortovali do zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom, ostatných mužov prepustili.[49]

Internačné zariadenia pre Židov sa v Slovenskej republike líšili podľa ich funkcie. Za najrozšírenejšie objekty bolo možné považovať židovské pracovné strediská. Odlišný, deportačný charakter mali sústreďovacie, dislokačné a sčasti i židovské pracovné tábory. V rámci povinnej vojenskej služby boli zavedené dočasné pracovné skupiny a roty VI. robotného práporu.[50]Oficiálnu legislatívnu normu pre zriaďovanie židovských pracovných stredísk (ŽPS) predstavovala vyhláška Ministerstva vnútra č. 137/1941 Úr. n. z 2. 4. 1941. Ich spravovanie malo mať na starosti pracovné oddelenie sociálneho odboru Ústredne Židov (ÚŽ), ale ich výstavbu realizovalo oddelenie stavebné. Boli určené pre práceschopných Židov vyradených z hospodárskeho života a mali sa stavať v lokalitách, kde by neohrozili pracovné miesta riadnych zamestnancov. Ústredný úrad práce mal vydať organizačný a pracovný poriadok, ako aj smernice k zdravotnej a hospodársko-správnej službe.[51] Podľa nariadenia č. 153/1941 Sl. z. zo 4. 7. 1941 o pracovnej povinnosti Židov boli títo vo veku 18 – 60 rokov povinní vykonávať práce, pridelené Ústredným úradom práce.[52] Zníženie vekovej hranice na 16 rokov podľa nariadenia č. 198/1941 Sl. z. z 9. 9. 1941 o právnom postavení Židov (tzv. Židovský kódex) znamenalo ďalší zásah štátu do rozšírenia pracovnej povinnosti Židov. Uvedená právna norma priniesla taktiež zmenu do chodu pracovných stredísk v tom, že kompetencie ÚÚP vo veci židovskej pracovnej povinnosti prevzalo 14., tzv. židovské oddelenie Ministerstva vnútra. ÚŽ riešila v súlade s vyhláškou č. 137/1941 Úr. n. z 2. 4. 1941 situáciu niektorých nezamestnaných Židov. Výsledkom jej práce sa na konci apríla stalo prvé židovské pracovné stredisko v Strážskom.[53] Do konca roka 1941 vzniklo približne 80 riadnych a 65 dočasných[54] pracovných stredísk. Väčšina z nich bola začiatkom zimných mesiacov likvidovaná.

V rokoch 1942 – 1944 vznikali ŽPS, ktoré sa od inštitúcií z predošlého obdobia líšili hlavne dlhšou existenciou. V Trenčianskej župe fungovali 3 pracovné strediská. V Ilave sa od 1. 8. 1942 do 29. 8. 1944 nachádzalo zariadenie pre pokrstených Židov a zmiešané manželstvá. Boli tu sústredení muži, s ktorými v objekte mohli žiť aj ich rodinní príslušníci. Jeho kapacita mala 60 miest a internovaných v ňom bolo 150 Židov, ktorí pracovali na stavbe ilavskej hydrocentrály. Druhé pracovné stredisko sa nachádzalo na Kysuckej ceste v Žiline. V období od 1. 9. 1942 do 29. 8. 1944 v ňom bolo internovaných približne 250 mužov, vypomáhajúcich pri stavbe miestneho štadióna. V Kostolnej pri Trenčíne fungovalo stredisko pri stavbe hydrocentrály.[55] Na jar 1943 vzniklo v Nitre stredisko pri tamojšej tehelni a v Degeši (dnešné Rastislavice) zariadenie, z ktorého Židia vypomáhali pri stavbe cesty Ivanka pri Nitre – Urmín – Degeš. V tom čase končili vojenskú prezenčnú službu Židia zaradení v osobitných vojenských pracovných útvaroch. Z kapacitných dôvodov vzniklo pre nich v priebehu roka ŽPS v Devínskej Novej Vsi, a obnovené boli objekty v Zohore a Svätom Jure.[56] Židia v prvom stredisku boli zamestnaní v tehelni, v ďalších dvoch pracovali pri regulačných a zemných prácach pre firmu Moravod. Na konci roku 1943 prešla časť

Židov zo Zohora do Kraľovian, kde sa staval železničný tunel. ŽPS boli budované na princípe sebestačnosti, tzn. že mzda od zamestnávateľov bola použitá na prevádzku strediska a krytie životných potrieb pracujúcich Židov. Po vypuknutí Slovenského národného povstania (SNP) strediská fakticky zanikli, najdlhšie sa pracovalo v Devínskej Novej Vsi.[57]

Snahy o vytvorenie židovských pracovných táborov (ŽPT) sa intenzívnejšie začali prejavovať koncom augusta 1941, kedy podnikol minister vnútra Alexander Mach cestu po Slovensku. Jej účelom bolo vyhľadanie vhodných miest, kde by mohli byť spomínané objekty postavené. Najviac upozorňoval na lokality pri Novákoch a Seredi.[58]Stavebné oddelenie ÚŽ začalo s prestavbou kasárenských budov v Seredi na obytné miestnosti pre Židov, rovnako ako v Novákoch, ku ktorým vypracovalo predbežné plány rekonštrukcie vojenských objektov. Koncom roka 1941 sa evidentne prejavovala snaha ÚŽ premeniť objekty v Seredi, Novákoch, Bratislave – Patrónke, Žiline a Poprade na sebestačné pracovné tábory, z ktorých by štát ekonomicky profitoval. Prvým dôležitým krokom v tomto smere sa stalo zriadenie stolárskej dielne pre 300 osôb v seredskom objekte v januári 1942. Snaha sa taktiež premietla do vydania vyhlášky MV o zriadení židovských pracovných táborov z 1. 4. 1942, zatiaľ iba v Seredi, Novákoch a Vyhniach. Na ich čele stál osobitný komisár, podliehajúci vládnemu komisárovi, ktorý zabezpečoval ústredné vedenie všetkých objektov. Strážnu službu vykonávali príslušníci Hlinkovej gardy (HG), ÚŽ mala spolupracovať pri ich zriaďovaní a spravovaní.[59] V marci 1943 vznikla Ústredná kancelária ŽPT pri Ústredni Židov. Pomáhala pri ich technickom, obchodnom a hospodárskom vedení a riešení sociálnych, zdravotných a kultúrnych úloh. Na jar 1944 sa ŽPT reorganizovali, veliteľstvom boli poverené žandárske expozitúry, ktorých velitelia sa stali aj komisármi táborov.[60]

Osobitné postavenie mali prechodné sústreďovacie tábory pre Židov,[61] ktoré slúžili hlavne na ich koncentráciu a následné deportácie v období od 25. 3. do 20. 10. 1942. V Žiline fungoval od 21. 3. 1942 objekt vo vojenských kasárňach, kde na ubytovanie slúžili drevené baraky. Celé židovské rodiny v nich spali na pričniach so slamou, s vlastnými prikrývkami. Posledný deportačný vlak z jeho priestorov odišiel v polovici októbra.[62] Podľa odhadov z neho bolo deportovaných celkovo 18 600 osôb.[63]Na severozápadnom okraji Bratislavy, v časti Patrónka, bol umiestnený objekt bývalej muničnej továrne. V ňom od 10. 3. do 22. 8. 1942 sústreďovali židovské rodiny, pri najvyššom stave sa v ňom naraz nachádzalo 1000 osôb.[64]Pre Židov, ktorí pochádzali hlavne z východného Slovenska, fungoval od marca 1942 tábor v Poprade. Prvý transport z neho bol uskutočnený 25. 3. 1942, po ňom nasledovalo 6 ďalších. Celkovo z neho bolo deportovaných približne 7000 osôb.[65] Hlavná pozornosť sa v rokoch 1942 – 1944 venovala objektom v Novákoch, Seredi, a Vyhniach. Na rozdiel od sústreďovacích zariadení mali trvalejšiu existenciu. Členovia ÚŽ sa v nich snažili podporovať zriaďovanie dielní a výrobnú činnosť, ktorá by bola v súlade s požiadavkami domáceho trhu, no zároveň by nekonkurovala ostatným slovenským podnikom. [66]

Najväčší židovský pracovný tábor sa nachádzal v Novákoch. Tvorili ho 3 niekoľkohektárové objekty, v ktorých sa nachádzali baraky a hospodárske budovy. Osoby v tábore boli rozdeľované do 2 skupín, prvú tvorili ľudia určení na deportácie, druhú robotníci s rodinnými príslušníkmi, ktorí mali v objekte pracovať. Po zastavení transportov v jeseni 1942 sa v tábore pokračovalo s úpravou ďalších budov. Najvyšší percentuálny podiel na táborovej výrobe mala v rokoch 1943 – 1944 krajčírska dielňa. Veľký význam sa pripisoval aj produkcii kožušín, čiapok, kartónov, kief, brašien, kovových výrobkov, nábytku, a pod. Okrem uvedených remesiel vykonávali Židia poľnohospodárske práce, ktoré nepatrili k zárobkovým činnostiam, ale snažili sa napĺňať princíp táborovej sebestačnosti. So stupňujúcou sa výkonnosťou dielní sa podarilo zlepšiť aj životné podmienky v objekte. O aktivitách Židov v Novákoch svedčila i osvetová činnosť, realizovaná prostredníctvom jaslí, školy a rôznych kurzov. Špecifickými sa stali športové a kultúrne podujatia.[67] Priemerne sa v objekte nachádzalo 900 až 1600 osôb, údajne v ňom bolo internovaných 6000 Židov.[68] Objekt zanikol 30. 8. 1944, bezprostredne po vypuknutí SNP. Jeho priestory slúžili po roku 1945 sústreďovaciemu a pracovnému táboru.

Židovský pracovný tábor vSeredifungoval od roku 1942. Tvorili ho viaceré vojenské objekty, ktoré mali byť postupne rekonštruované. Podobne ako novácke internačné zariadenie bol rozdelený na 2 časti, deportačnú a pracovnú. V tábore bola ako prvá vytvorená stolárska dielňa, predstavujúca hlavnú hospodársku základňu. Z ďalších remeselných činností je potrebné zmieniť zámočníctvo, klampiarstvo, čalúnnictvo, sústružníctvo, výrobu brašien, hračiek, kufrov, konfekcie, kartónov, a pod. K nim sa pridružila grafická dielňa, v ktorej sa zhotovovali propagačné materiály pre štátne a podnikové potreby. V Seredi sa vykonávali aj poľnohospodárske a záhradnícke práce. V máji 1943 bola v areáli objektu dokončená nemocnica pre všetkých ľudí, ktorí sa nachádzali v židovských pracovných táboroch. Zdravotné pomery v seredskom zariadení napriek hláseniam neboli uspokojivé, veľa Židov trpelo na brušný týfus, záškrt alebo čierny kašeľ. Kultúrna a športová aktivita bola v tábore realizovaná podobne ako v Novákoch. Priemerne sa v objekte nachádzalo okolo 700 až 1100 osôb, počas transportov v roku

1942 z neho bolo deportovaných 4160 Židov.[69] Tábor vypuknutím SNP zanikol, no približne po mesiaci bol obnovený. Od 30. 9. 1944 do 31. 3. 1945 bolo z jeho priestorov deportovaných 11 533 osôb.[70] Po skončení vojny bol seredský objekt obnovený ako sústreďovací tábor.

Po vzniku Slovenskej republiky bol, ako prvý zaisťovací tábor, do prevádzky uvedený objekt v priestoroch ilavskej väznice. Právny podklad pre jeho existenciu predstavovalo vládne nariadenie č. 32/1939 Sl. z. z 24. 3. 1939. Do väzby mali byť zaisťované osoby, ktoré *„predstavovali pre štát vážnu hrozbu a stáli v ceste jeho budovaniu*“.[71] V ňom boli povinní vykonávať práce spojené s všeobecne prospešným využitím. Ako uvádza oficiálny predpis o zaisťovacom tábore v Ilave, vydaný 14. 2. 1944 Policajným riaditeľstvom, išlo o *„vhodný a dobrý doplnok riadnych trestných opatrení, ktorým sa podvratnou činnosťou dôvodne podozrivá osoba vytrhne z jej dosavadného života a jej zaistením, prípadne aj po riadnom výkone súdneho trestu, sa jej znemožní pokračovať v očakávanej protištátnej podvratnej činnosti* “.[72] Predurčovali ho na to i vhodné priestory v stráženej väznici miestneho hradu. Zaistenie v tábore malo ľuďom znemožniť očakávanú trestnú činnosť. Donútenie k práci predstavovalo doplnok k vlastnému zaisteniu.[73]

Ilavský tábor patril do kompetencie Ministerstva vnútra. Riadila ho Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB), ktorá menovala jeho správcu. Návrh na zaistenie predkladali okresné, resp. štátne policajné úrady, z podnetu miestnych organizácií HSĽS, HG, ako i Deutsche Partei. O zaradení a jeho dĺžke rozhodovali MV a ÚŠB. Zaistené osoby sa previnili napr. tým, že sa angažovali v zakázaných politických stranách, pomáhali Židom, boli neoprávnenými držiteľmi zbraní, kritizovali režim alebo zahraničných spojencov, a pod.[74] Po vydaní zákona č. 50/1944 Sl. z. z 11. 5. 1944 mala zaistenie a prepúšťanie osôb na starosti trojčlenná komisia pri Ministerstve vnútra. Rozhodovala na základe zoznamov bezpečnostných orgánov Ústredne štátnej bezpečnosti, a okresných a štátnych policajných úradov. Komisiu, v ktorej aspoň dvaja jej členovia museli mať právnické vzdelanie, menovala a odvolávala vláda. Rozhodnutie o zaradení a prepustení musel písomne schváliť minister vnútra. Predpokladá sa, že počas jeho existencie od 29. 4. 1939 do apríla 1945 v ňom bolo internovaných približne 2500 osôb.[75] Od 15. 11. 1944 do 8. 4. 1945 fungoval v priestoroch bývalého pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom zaisťovací tábor pre Rómov, v ktorom boli koncentrovaní okrem mužov i príslušníci ich rodín, vrátane detí. Jeho zriadením sledovali predstavitelia Slovenskej republiky vytvorenie rómskej kolónie, z ktorej by neskôr zaistencov deportovali do koncentračných táborov v Nemeckej ríši.[76]

Internment camps in Slovak republic (1939 – 1945) with emphasis on labour units

Organisation of labour units, as well as selection of people, was similar in Slovak republic and period of 1945 – 1948. People in commissions – functionaries of local offices and HSĽS together with police officers – mainly aimed on selection of Roma and personally uncomfortable people. Men in units, e. g. work avoiding, so called associals or black-marketeers, were employed in building railroad in eastern Slovakia, Orava barrage, regional roads, etc. Almost every object suffered from poor conditions, absence of food and clothes, high labour requirements which decreased working efficiency of people. Units were economically disadvantageous and corrective labour wasn’t effective. In 1944 extinct the last unit in Ústie nad Oravou and labour camps were renewed in 1945. Internment objects for Jews were established for working duty, such as labour centres or camps in 1941 – 1944 and deportations in 1942 (concentration and dislocation camps). Custodial camps were also formed for a couple of reasons. In Ilava existed from 1939 to 1945 the object for politically unreliable people. Different character had the camp in Dubnica nad Váhom, established in 1944 for Roma families and their deportations.

---

[1] *Sbírka zákonů a nařízení státu československého* (Sb. z. a nař.), ročník (roč.) 1938, částka 78, vydaná (vyd.) 12. 10. 1938, strana (s.) 1043-1047.

[2] *Sb. z. a nař.*, roč. 1939, částka 26, vyd. 15. 3. 1939, s. 368-370.

[3] JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945 – 1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty.* Opava : Slezské zemské muzeum Opava, 2002, s. 73-74.

[4] *Slovenský zákonník*, roč. 1939, čiastka 41, vyd. 31. 7. 1939, s. 375-384.

[5] V práci používam pojem Róm (Rómovia). Označenie Cigán (Cigáni) uvádzam v kontexte s dobovou terminológiou.

[6] NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno : Masarykova univerzita, 1994, s. 99.

[7] *Slovenský zákonník*, roč. 1940, čiastka 5, vyd. 31. 1. 1940, s. 21-32.

[8] *Slovenský zákonník*, roč. 1940, čiastka 27, vyd. 10. 6. 1940, s. 204-206.

[9] *Štátny archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch*. Spracoval WATSKA, Jozef. Bratislava : Slovenská archívna správa Povereníctva vnútra, 1959, s. 70.

[10] *Štátny archív v Bratislave, pobočka Nitra. Sprievodca po archívnych fondoch II*. Spracoval KOSTICKÝ, Bohumír – WATSKA, Jozef. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1963, s. 210.

[11] JANAS, Karol. Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 (Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII.)*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008, s. 330-331.

[12] *Úradné noviny*, 5. apríl 1941, roč. 23, č. 17, s. 600-601.

[13] *Úradné noviny*, 31. máj 1941, roč. 23, č. 26, s. 827-829.

[14] JANAS, K. Predpoklady pre vznik a organizáciu pracovných útvarov pre Rómov a asociálne osoby v rokoch 1939 – 1942. In: *Romano džaniben*, 2003, roč. 10, s. 79-80.

[15] LUŽICA, René. Vylúčenie Cigánov/Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945). In: *Pamäť národa*, 2005, roč. 1, č. 2, s. 6-12.

[16] BUBENÍČKOVÁ, Růžena et al. *Tábory utrpení a smrti*. Praha : Svoboda, 1969, s. 193.

[17] BUBENÍČKOVÁ, R. *Tábory utrpení...*, s. 193.

[18] *Úradné noviny,* 22. jún 1940, roč. 22, č. 29, s. 314.

[19] VARINSKÝ, Vladimír. *Tábory nútenej práce na Slovensku v rokoch 1941 – 1953*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, 2004, s. 16.

[20] *Úradné noviny*, 23. september 1942, roč. 24, číslo 54, s. 1211-1213.

[21] *Úradné noviny*, 23. september 1942, roč. 24, číslo 54, s. 1213-1220.

[22] VARINSKÝ, V. *Tábory nútenej práce...,* s. 15. Obecné (obvodné) notárske úrady a miestne politické organizácie sa uvedeným spôsobom snažili zbaviť Rómov, odkázaných na sociálnu výpomoc štátu. KAMENEC, Ivan. Holocaust na Slovensku – porovnanie osudov rómskych a židovských obyvateľov. In: *Neznámý holocaust. Příspěvky ze slavnostního odhalení pomníku romským obětem v Letech a ze semináře s mezinárodní účastí v Písku 13. května 1995*. Praha : Desetiletí výchovy k lidským právům v Praze-Muzeum romské kultury v Brně, 1995, s. 68.

[23] PEKÁR, Martin. Pracovné útvary pre asociálov 1940 – 1944. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 (Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII*.), JANAS, K. *Organizačná štruktúra pracovných útvarov...,* s. 347.

[24] BUBENÍČKOVÁ, R. *Tábory utrpení...*, s. 193.

[25] PEKÁR, M. *Pracovné útvary pre...,* s. 343.

[26] VARINSKÝ, V. Nútené práce za Slovenského štátu so zreteľom na ich vývoj v povojnovom období. In: *Zborník k 50. výročiu SNP*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných a prírodných vied UMB v Banskej Bystrici, 1994, s. 42-43.

[27] Aj v zozname osôb zaradených do útvarov v roku 1941 Okresným úradom v Sabinove sa nachádzali okrem násilníkov, alkoholikov, recidivistov, príp. žobrákov, 8 Rómovia a 1 Žid.Štátny archív v Prešove (ŠA PO), fond (f.) Šarišsko-zemplínska župa – administratívne oddelenie (1940 – 1946), inventárne číslo (inv. č.) 2027, kartón (k.) 281, číslo spisu (č. s.) 4823/1941.

[28] JANAS, K. *Organizačná štruktúra pracovných útvarov...*, s. 333.

[29] V doterajšej literatúre sa uvádzali Veľké Kapušany. Na základe prameňa, v ktorom je spomínaný objekt v obci Kapušany pri Prešove sa domnievam, že pre ich zdanlivú podobnosť došlo k zámene oboch geografických pojmov. ŠA PO, pobočka Prešov. F. Okresný národný výbor v Prešove, I. manipulačné obdobie 1945 – 1948 (ONV PO 1945 – 1948), inv. č. 56, k. 1, č. s. 4/1946 prez. Ďalšou skutočnosťou je, že Veľké Kapušany po prvej viedenskej arbitráži 2. 11. 1938 patrili k územiu prisúdenom Maďarsku. V roku 1945 vo Veľkých Kapušanoch vznikol sústreďovací a neskôr pracovný tábor. Slovenský národný archív (SNA), f. Povereníctvo vnútra – pracovné tábory (PV – PT), k. 1. Soznam pracovných, sústreďovacích a zaisťovacích táborov od r. 1945 – 31. 12. 1948, ich zriadenie a zrušenie.

[30] NEČAS, C. *Českoslovenští Romové...*, s. 109-110.

[31] Bližšie JANAS, K. Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943 – 1944. In: *Romano džaniben*, ňilaj 2004, roč. 11, s. 24-28.

[32] Úrad Bratislavskej župy bol rozdelený na 2 agendy, prezidiálnu a administratívnu. Druhá z nich sa delila na 4 právne a 7 odborných oddelení. V prvej podskupine štvrtého právneho oddelenia sa vybavovala pasová agenda, pohraničný styk, verejné zhromaždenia, tlačová polícia a pracovné útvary. Prezidiálna agenda riešila tiež záležitosti štátnej bezpečnosti, dôverné a mobilizačné. K nim patrili aj otázky zriaďovania útvarov, sledovanie ilegálnej činnosti a opatrenia proti Židom a iným štátnym príslušníkom na území župy. *Štátny archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch*..., s. 111-114.

[33] NEČAS, C. *Českoslovenští Romové...*, s. 134.

[34] NEČAS, C. *Českoslovenští Romové...*, s. 135.

[35] LUŽICA, R. *Vylúčenie Cigánov/Rómov...*, s. 9.

[36] NEČAS, C. *Československí Romové...*, s. 111-113.

[37] NEČAS, C. *Československí Romové...*, s. 113-116.

[38] ŠA PO, pobočka Prešov, f. ONV PO 1945 – 1948, inv. č. 62, k. 32, č. s. 17.702/1947.

[39] Bližšie LUŽICA, R. *Vylúčenie Cigánov/Rómov...*, s. 9.

[40] NEČAS, C. *Československí Romové...*, 122-131. Spomienky Rómov z obdobia Slovenskej republiky sú zachytené predovšetkým v publikácii HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *„Po židoch cigáni". Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945. I. díl (1939 – srpen 1944)*. Praha : Triáda, 2005.

[41] PEKÁR, M. *Pracovné útvary pre...*, s. 347.

[42] VARINSKÝ, V. *Nútené práce za Slovenského štátu...*, s. 42.

[43] ŠA PO, pobočka Prešov, f. ONV PO 1945 – 1948, inv. č. 62, k. 32, č. s. 17.702/1947.

[44] JANAS, K. Pracovný útvar pre Cigánov a asociálov v Ilave v roku 1943. In: *Bulletin Muzea romské kultury*, 2003, roč. 12, s. 84-85.

[45] NEČAS, C. *Československí Romové...*, s. 150.

[46] JANAS, K. *Zabudnuté tábory. Premeny hospodárskeho a sociálneho postavenia slovenských Rómov s osobitným zameraním na tábory perzekučného a internačného charakteru na severozápadnom Slovensku*. Trenčín : Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov Trenčianskej univerzity Alexandra Dubčeka v Trenčíne, 2008, s. 86.

[47] NEČAS, C. *Československí Romové...*, s. 150-151.

[48] JANAS, K. Pracovný útvar pre Rómov a tzv. asociálne osoby v Ústí nad Oravou v roku 1944. In: *Zborník Oravského múzea*. Dolný Kubín : Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava, 2003, roč. 20, s. 51-60. K zaradencom v útvare patrili i sovietski vojnoví zajatci a občania, prevažne utečenci z nemeckých zajateckých táborov a z nútených prác v Nemeckej ríši, Poľsku a Protektoráte Čiech a Moravy. Väčšina z nich sa neskôr aktívne zapojila do SNP účasťou v partizánskych jednotkách na strednom a východnom Slovensku.

[49] NEČAS, C. *Československí Romové...*, s. 151-152.

[50] V príspevku sa zaoberám iba objektmi, fungujúcimi po skončení 2. svetovej vojny v odlišných podmienkach a pod zmenenými názvami.

[51] *Úradné noviny*, 5. apríl 1941, roč. 23, č. 17, s. 601.

[52] *Slovenský zákonník*, 16. júl 1941, roč. 1941, čiastka 42, s. 547.

[53] V roku 1945 bol v jeho priestoroch zriadený zaisťovací, resp. repatriačný tábor. SNA, f. PV – PT, k. 1. Soznam pracovných, sústreďovacích a zaisťovacích táborov... .

[54] Rozdiel medzi nimi spočíval v skutočnosti, že v dočasných strediskách Židia nebývali a za prácou preto museli dochádzať.

[55] JANAS, K. *Židovské obyvateľstvo v Trenčianskej župe a jeho perzekúcia v rokoch 1940 – 1945*. In: *Dokumentačné stredisko holokaustu 2005 – 2010* [online]. [cit. 2008-10-25]. Dostupné na internete: <http://sk.holokaust.sk/wp-content/janas2.doc>

[56] BUBENÍČKOVÁ, R. *Tábory utrpení...*, s. 163 a 166 (podľa autorky zohorský a svätojurský objekt fungovali od roku 1941).

[57] Svedčí o tom správa zo septembra 1944, podľa ktorej objekt v tom čase fungoval. KAMENEC, I. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 261-262.

[58] *Gardista*, 29. august 1941, roč. 3, s. 3.

[59] NIŽŇANSKÝ, Eduard – BAKA, Igor – KAMENEC, Ivan. *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944*. Zvolen : Klemo, 2004, s. 137-138.

[60] KAMENEC, I. Vznik a vývoj židovských pracovných táborov a stredísk na Slovensku v rokoch 1942 – 1944. In: *Nové obzory č. 8. Spoločenskovedný sborník východného Slovenska*. Košice : Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove, 1966, s. 15-38.

[61] V niektorých dobových prameňoch majú označenie „ubikačné“. HRADSKÁ, Katarína. *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944). Dokumenty*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu; Zvolen : Klemo, 2008, s. 215.

[62] KAMENEC, I. Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: *Zborník Múzea SNP*. Martin : Osveta, 1982, s. 91.

[63] HALAJ, Dušan. *Sústreďovací tábor Židov v Žiline v roku 1942*. In: *Žilinský večerník* [online]. Žilina, 2008 [cit. 2008-01-14]. Dostupné na internete: <http://www.zilinskyvecernik.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=6007&Itemid=75>

[64] Zariadenia v Poprade a Bratislave – Patrónke slúžili v rokoch 1945 – 1946 či 1947 ako sústreďovacie tábory prevažne pre príslušníkov nemeckej menšiny.

[65] BUBENÍČKOVÁ, R. *Tábory utrpení...*, s. 161-165.

[66] KAMENEC, I. *Organizácia perzekučného systému...*, s. 91.

[67] Bližšie BAKA, Igor. *Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944*. Bratislava : Zing Print, 2001, s. 54-90.

[68] BUBENÍČKOVÁ, R. *Tábory utrpení...*, s. 162.

[69] *Holokaust na Slovensku 5*, s. 20.

[70] *Holokaust na Slovensku 8*, s. 391 (spracované podľa Židovského múzea v Prahe). Iné údaje sú uvedené v Múzeu SNP v Banskej Bystrici, podľa ktorých bolo deportovaných 10 782 osôb. Podľa Eduarda Nižňanského išlo spolu o 13 500 Židov. NIŽŇANSKÝ, E. *Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945*. In: *Projekt holocaust.cz* [online]. [cit. 2002-11-11]. Dostupné na internete: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/niznansky_komunita>

[71] *Slovenský zákonník,* roč. 1939, čiastka 7, vyd. 25. 3. 1939, s. 32.

[72] VICEN, Jozef. K problematike Zaisťovacieho tábora v Ilave v rokoch 1939 – 1945. In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Banská Bystrica 14. – 15. apríla 2005*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2005, s. 135.

[73] VARINSKÝ, V. *Tábory nútenej práce...,* s. 14-15.

[74] KAMENEC, I. *Organizácia perzekučného systému...,* s. 74-75.

[75] VICEN, J. *K problematike Zaisťovacieho tábora...,* s. 143.

[76] O podrobnostiach existencie tábora bližšie v publikácii JANAS, K. *Zabudnuté tábory...*, s. 93 – 115.